

ÖRÖKSÉG

Z. SZALAI SÁNDOR

Karácsonyi álom

GÁRDONYI GÉZA ELFELEDETT MŰVE

Gárdonyinak van egy különös, de színművei között is egyedülálló darabja, amely sok évtized múltán, ma ismeretlennek mondható. A Nemzeti Színház mutatta be 1901 decemberének 13-án, Luca napján, pénteken. A karácsony előtti készülődés és várakozás hangulata csak fokozta a közönség érdeklődését, mivel a mű tárgya is az örömet hozó ünnepekhez kötődik.

A mulatságos szerepek háromnegyed részét kiváló színészek (Szacsavay, Lendvayné, Vizváry Mariska, Egressy, Paulay, Latabár Árpád, Gabányi, Márkus Emília, Ujházy, Rózsahegy, Gózon és mások) alakították. A kritika – némi fanyalgás ellenére – bölcs belátással kísérte a szokatlan, merész színpadi játék sorsát, a közönség azonban, bármilyen jól szórakozott is azon, nem értette igazán. Ezért a szezon végén kikerült a műsортervből, és hamarosan elfelejtődött.

Karácsonyi álom című misztériumjátékát *A bor* váratlan sikerén felbuzdulva írta Gárdonyi. Idősebb fiának emlékezete szerint néhány nap alatt, de ehhez a forrásmunkákból és a nagy utazásokon szerzett ismeretanyag bizonyára egybegyűjtve állt már. (A *Magános fa a pusztában* kezdetű, korábbi dala is beépül ide.) Keleti rokonaink keresése ekkor élenként foglalkoztatta a tudósokat – a vándorló ősmagyar törzsek és ázsiai népek érintkezései alapján.

Komlós Aladár *A nemzeti művészet nyomában* című tanulmányában meglepő példákkal bizonyítja 1955-ben, hogy fél évszázaddal előbb mennyire általános és közös törekvés nyilvánult meg az építészetben, képzőművészetekben, irodalomban, zenében egyaránt – az akadémiai eklekticizmussal, népies műdalokkal szemben, Lechnertől Bartókig és Kodályig. Magyarság és népiség, ősiség és keletiség fogalmai hosszú időre összekapcsolódtak. Lechner, aki az ázsiai eredetű népek művészetének maradandó emlékeit az európai szecesszióval kötötte össze, a magyar népi építészet egyes elemeit és motívumait az indiai ornamentikával társítva illesztette be a nagyszabású architektúrába. „Góg és Magóg fia”, Ady fülébe is „ősmagyar dal rivallt”, de ő – más megfontolásból – elvetette a keleti rokonság ábrándjait. Juhász Gyula és Kosztolányi több versében viszont a keletiség varázsa és harmóniája iránti nosztalgia fejeződik ki.

E törekvések lényegi kérdése az irodalomban: hogyan lehetne a folklórból „magas művészetet” létrehozni – az elveszített ősi műveltség feltárásával, népköltészeti és más hagyományok hasznosításával? Operaszövegeivel – egy évtized múltán – Balázs Béla jut a legmesszebbre, aki – saját szavaival szólva – „a székely népballada fluidumát” ragadja meg. *A kékszakkállú herceg vára* című misztériumában a szimbolizmus vívmányai a népköltészet „összineivel” forrnak egybe, s ez modern lélektani problémák ábrázolására

alkalmas. Babits hasonlóval kísérletezik, amikor *A második ének* című mesejátékát írja, s a népköltészethez közel álló mítoszokban, ősvallásokban „az emberiség őslélekének” kitarulkozásait sejtí.

Gárdonyi mindegyik művével mást, az előbbiektől eltérő újat akar adni. Új ter-
rénumok meghódítására törekedve a népmese és a legenda élő és tovább vihető elemei-
re támaszkodik, amiből szerencsés esetben megszülethet a modern magyar dráma több
változata. Őt többek közt a pogány-keresztény kultúra tényleges és lehetséges együtt-
élése ösztönzi a *Karácsonyi álom* megírására. A vallásos hiedelmekből merít – saját ko-
rához szóló mondandói számára. Az emberiség majdnem kétezer éves történelmén
átsugárzó legendát hívja segítségül, s azt a juhászok, pásztorok érzelmi skáláján, világ-
szemléletén és társadalombírálatán szűri át – a keleti jellegzetes alakok (királyok és szol-
gák, jószok, papok) szerepeltetése mellett.

Arra gondolván, hogy Jézus születése az egyetlen bibliai történet, amely magyar
népszokásként honosodott meg, s még nem veszett ki, magyar paraszti környezetben
mutatja be Betlehemet is. Az álom és valóság, valóság és fantázia határmezsgyéjén mozgó
eseményeknek is ez az alapja, amit az előjáték eleve elfogadtat a színházi nézővel. Falusi
betlehemesek némi furfanggal bejutnak a Nemzeti Színház színpadára (amelynek fel-
építéséhez egyikük őse is hozzájárult „téglaíval”), s ez alkalommal (karácsony van,
s december a legendák hónapja) a dramaturgia szabályait fölírva, a színészekkel együtt
játsszák a betlehemest – az igazgató engedélyével:

*Gyertek tehát be, vándor dalosok,
havas falvaknak énekesei,
s mit rátok hagytak hosszú századok,
legyen szabad itt is elzengeni.
Mi adunk pompát, színpadot, zenét,
adjátok ti a nép költészetét!*

Három évvel a *János vitéz* daljáték-változatának megszületése előtt, egy – sok vo-
natkozásban hasonló – népopera szövegekönyvének a tervét fontolgatta Gárdonyi. Jó-
val korábban, Szegeden gyűrődött *A paradicsom* című vígoperettjével, amely 1893-ban
bemutatásra került, sőt bécsi színpadot is kapott, de nem volt maradandóan sikeres.
Állítólag szabad vallásossága miatt tiltották be. Nem volt szerencséje az írónak az Árgi-
rus királyfi históriájából készült operájával sem, jóllehet költői értékeket tárt fel. Ami-
kor a *Karácsonyi álom* elkészült, a kiválasztott zeneszerző, Lányi V. Géza okozott csa-
lódást – mondván, hogy ez nem zenés színházba illő. Ezek után műfaji megjelölése
pásztorjáték, illetve könyvként kiadva betlehemes-játék lett, amelyben a zene fontos
kísérőelem, de inkább csak élénkítő színfolt. A darabot a fiatal Hevesi Sándor rendezte,
aki nem sokkal a bemutató előtt került a Nemzeti Színházhoz, de az átlagizlésnek
hódoló, satnya „boulevard-drámák” ellen éppúgy hadakozott, mint Gárdonyi a valódi
népdráma megszületéséért. Hevesi pontosan értette és követte az író intencióit.

Az első felvonás vallástörténeti mozzanatokra épül. A bálványimádás elítélése
gyakran előfordul az Ótestamentumban; innen adódhatott a megjelenített példa.
Az ókori zsidók Jahve mellett más isteneknek is áldoztak; a Baál-kultusz ünnepi tivor-
nyákhoz kötődött. Látványos jelenetek váltakoznak itt, mint pl. a vendéglátó Gáspár
király udvarában feltűnő ittas nép, a „lehető legmeztelenebb” nők-férfiak erotikus-vad
tánca, ennek ellentétéként az önfeláldozó szűz leány alakja, tiltott és álomban átélt
boldog szerelem. Zenei effektusok, technikai bravúrok (görgőtűz, emelő és süllyesztő

szerkezet, a háttérben vetített képekben elvonuló, eleven birkanyáj), csodás elemek (égi jelek: bálványba csapó villám, csillagjósolat, a második felvonásban üres kulacsból csorgó bor, a darab végén a halott ifjú feltámadása, a vak jósnak visszaadott látás) és komikus beállítások (mint pl. a rövidlátó Karakalem kacagtató félreolvasatai) keltik és fokozzák a hatást. Nagy Péter találó észrevételét idézve: kár, hogy Gárdonyi olykor a bensőkben zajló drámai folyamat erősítése helyett is külső fény- és hanghatásokat alkalmaz, s hogy nagy konfliktusok nincsenek.

Sík Sándor másképp vélekedik: „minden, ami Gárdonyi legjava erejéből telik, összefogott itt, hogy ezt a művészivé emelt betlehemes-játékot a maga nemében egyedülálló – ha valóban nem is drámai intenzitású – kis remekművé tegye”. Ő e színpadi mű érényeit írója vallásos ihlettségében, szeretetteljes Mária-tiszteletében, dús fantáziájú mesemondásában, egészséges humorában, zamatos magyar nyelvében látja. Mondanom sem kell: mindez nem kevés.

Mint vers, a *Karácsonyi álom* – minden bűbájosságával, finomságaival együtt – egyetlennek tűnhet. Kétségtelen, hogy szövete nem egységes. Nem is lehet, mert a költő Gárdonyi kettős feladatot tűzött maga elé: a saját becsvágyának, tudatosságának érvényesítése mellett a népköltészet eredetiségének, üdeségének, alakjai szemérmes és szókimondó naivitásának megőrzését. Dallamában azt, ami a történelmi századok és nemzetek „lantos énekére” jellemző. A francia eredetű Sándor-vers széles (13-14 szótagos) sorfaját nehézkesnek találja, néha a felező tizenkettesek is bosszúságot okoznak az áthajlás, illetve a költői dikció megtörése miatt. Már Kiss József körében változtatott a régi merev szabályokon; most a jambikus verselés magyarosítója a nyugatosok előtt. A monotonitás elkerülése és a lágy hullámzás biztosítása érdekében alakít ki 7+6, 6+5, 5+6, 5+5 szótagú, valamint ezekhez hasonló megosztású, váltakozó dallamú sorokat – páros és ölelkező rímekkel. Az egyik sor inkább emelkedő, a másik ereszkedő lejtésű:

*A búzavirág nem kerti virág,
mégis szereti az egész világ.
A dajkaének sem operai,
és mégis édes olykor hallani.*

Gárdonyi más és más módon beszélteti szereplőit, de mindig választékos stílusban. A rendezőnek, színésznek sokat megenged, ha a szöveghez hűek maradnak. A ritmust is a személyekhez igazítja. A betlehemes pásztorok lírai megnyilatkozásai ősi nyolcasokból, a színházi direktor röpké tűnődései jambikus 10-es (5 ütemű) sorokból állanak egybe. A karok (nép, papok) staccatója daktilusok és spondeusok ütemére harsog:

*Szóljon a síp és zengjen a húr!
Baál a nagy isten, az örök úr!
Markaiból jött mind e világ:
emberi élet, fű, fa, virág;
földbe arany és ránk a selyem,
ifju szivekbe a hő szerelem!*

A betlehemesben – mint naiv mesében – mindig valami szociális tartalom, a nép tréfálkozó kedvének és bújának-bajának a kimondása rejtőzik. Gárdonyi demokratizmus mindegyik művében fölfedezhető; a *Karácsonyi álom*ban az emberszámba vett, sok mesterséget tudó cigány karikírozott alakján is érződik. A kor – a századforduló –

vitatott kérdéseire irányítja a figyelmet. Politikai értelemben burkolt Habsburg-ellenességére utal – figyeljük csak a téli éjszakában őrkdő juhászok beszélgetését! Gárdonyi dabronyi és Szeged környéki emlékképei ezek:

*Bezony András testvér, furcsa időt élünk.
Ide-oda terelik a népet, mint a birkát.
Hát birka az embör?*

.....
*Hol fejik, hol nyirják,
hol pedig egyszerre ezrivel levágják.*

.....
*Tengör sok az adó, s mindönnap növekszik.
Az adótul még a kódnus se menekszik.*

.....
*Vajjon igaz-e, hogy jön az ég szekeerén,
akit rég, várton vár minden földi szegény?*

.....
*Mese az csak, testvér! Ha mese nem vóna,
akkor a messiás már el is jött vóna;
zsarnokság nem ülne ezen az országon:
uj rönnd volna rég e zavaros világon.*

Egyesek kihívásnak, mások bátortalanságnak vélték ezt a jelenetet. Egyébként, mint a népmesében, nincs ütközés az egyszerű, szegény pásztor és az uralkodó király között, mert a király is jó a népéhez. A bájos-szép parasztleánnyról kiderül, hogy Menyhért király megszöktetett és zsványok kezére jutott, majd megmentett lánya; róla álmodott mindig Boldizsár.

Ady nem kritikátlanul figyelte, de a gáncsoskodóktól sokszor megvédte Gárdonyit. Amikor – a *Nagyváradi Napló* december 15-i számában – beszámolt a 13-i bemutató előadás visszhangjáról, egy frappáns analógiával élve, a darab esetleges gyengeségeit, amelyeket említettek, a másokat gúnyolók s önmaguk hibáiról elfeledkezők ellen fordította: „Ne csúfolják a moderneskedők Gárdonyi Gézát. A mi közéleti küzdelmeinkben is több van a betlehemes-játékok naivságából, mint a dramaturgia fejlett tudományából... Gárdonyinak van igaza... nekünk betlehemesdi kell és városatya-választás.”

A *Karácsonyi álom* kellemes és elgondolkoztató olvasmány lehetne, ha kiadnák; de a költői lelemények mellett van annyi drámai érték is benne, hogy újra színházi közönség elé kerüljön.